

DE PACIFICATIE VAN GENT (1576-1976) *

door

R.C. VAN CAENEGEM

De opstand der Nederlanden tegen Filips II was een nationale reflex tegen een vreemde overheersing door een verre en absenteïstische vorst. Het regime van de koning van Spanje lokte weerstand uit omdat hij de Nederlanden als een wingewest behandelde en niet als een zelfstandige en belangrijke staat van Europese betekenis. Ook zag Filips gevestigde tradities en belangen zo flagrant over het hoofd dat onze voorouders gaandeweg de indruk kregen in een bezet gebied en onder een dictatoriaal bewind te leven. Wanneer Filips een gevormde generaal stuurde — aan het hoofd van een samenraapsel van huurlingen — om de orde te herstellen, een 'bloedraad' op te richten die meer dan 12.000 veroordelingen uitsprak (waarvan ca. 2.000 tot executie hebben geleid), een nieuwe strafwet naar Spaans model af te kondigen en permanente belastingen op te leggen zonder de consensus van de bevolking of haar standenverteenwoordiging, kon men zich aan het losbreken van een nationale verzetsbeweging verwachten. De incompatibiliteit tussen vorst en onderdanen bestond ook op het persoonlijk vlak. Filips II was een zeer Spaanse vorst. De strijd voor de katholieke orthodoxie was voor hem primordiaal en hij voerde hem op een onmeedogende manier die men zich in de Nederlanden nauwelijks kon voorstellen : hij kwam uit een land dat eeuwenlang een harde strijd voor het katholicisme had gevoerd, eerst tegen de Moren in de Reconquista en dan tegen de ketters in de genadeloze koninklijke Inquisitie. Wel trachtte Filips de Nederlanden ervan te overtuigen dat de orthodoxie ook economisch voordelig was, maar dat zal wel in skeptische oren zijn gevallen. Inderdaad, wanneer onze voorouders hier te Gent in 1559 de vorst hoorden uitleggen dat „de verandering van godsdienst niet geschiedt zonder dat meteen de hele 'res publica' veranderd wordt en dat de armen, nietsnutten en vagebonden zich van dat voorwendsel bedienen om de hand te leggen op de goederen van de rijken”, moeten ze zich toch hebben afgevraagd of de Lutherse handelaars in Antwerpen dan het eigendomsrecht niet respecteerden en Calvijn soms op een revolutionaire ommekeer van de sociaal-economische orde uit was (hoewel het voorbeeld van Münster anabaptisten voor 's konings thesis kon worden geciteerd). Velen dachten integendeel dat de verdediging van het katholicisme met bloedplakaten de ergste bedreiging was voor de welvaart van de cosmopolitische, van handel en nijverheid levende Nederlanden.

In de Opstand van de Nederlanden was de Pacificatie van Gent een kapitaal moment. Het was de laatste kans om een gemeenschappelijk front te vormen, door het overbruggen van de tegenstelling tussen de

(*) Toespraak gehouden tijdens de Academische Zitting in de Pacificatiezaal van het Stadhuis te Gent op 8 september 1976.

Calvinistische bolwerken — Holland en Zeeland — en de rest van de Zeventien Provinciën. En dit in afwachting dat de Staten Generaal, als een algemeen Nederlands parlement, een definitieve regeling voor de politieke en religieuze problemen zouden uitwerken.

De Opstand, revolutionair in zijn effect, hoewel conservatief en zelfs atavistisch in zijn uitgangspunt, is een cruciale gebeurtenis uit ons nationaal verleden. Hij behoort echter ook tot de Europese en zelfs de universele geschiedenis, want hij was de eerste van een reeks grote revoluties tegen het moderne absolutisme, die de constituties van vele en zeer belangrijke landen van onze huidige wereld hebben gevormd.

De moderne Europese staten zijn geboren uit de nationale monarchieën van de late Middeleeuwen, die interne contradicties en spanningen bevatten waaruit in de Nieuwe en Nieuwste Tijden verschillende grote nationale opstanden of revoluties zijn ontstaan. Die interne spanning bestond tussen een monarchisch en een democratisch element. Enerzijds was de middeleeuwse koning een hereditaire heerser bij Gods genade, opperste wetgever en rechter en soeverein bestuurder van het hem toevertrouwde volk. Anderzijds wist hij zich gebonden door de vrijheden en rechten van zijn onderdanen (die hij bij de troonsbestijging had bezworen), moest hij hun weerstandsrecht respecteren en regeerde hij met 'parlementen' of 'staten', d.i. verkozen vertegenwoordigers van het volk. In het moderne Europa nam vanaf de 16e eeuw het autoritaire element tallenkante de bovenhand. De koningen, gesteund door staande legers en een rechtsgeleerde, burgerlijke bureaucratie, bevrijdden zich van de aloude wetten en tradities en lieten de nationale vergaderingen — met hun eeuwige grieven- en eisenpakketten — rustig thuis. Tegen het absolutisme dat zich zo in Europa installeerde zijn in de loop van vijf eeuwen vijf beroemde opstanden uitgebroken die allen, hoe verschillend ook hun ideologische inspiratie was, een ondraaglijk en oppressief regime hebben ten val gebracht.

De eerste in de rij was de opstand van de Nederlanden. Zoals gezien, was hij gericht tegen de 'absolute' machtsuitoefening van koning Filips en tegen de met folterkamer en brandstapel opgelegde geestelijke uniformiteit; hij streefde naar een nationaal geïnspireerde politiek, religieuze tolerantie en de preponderantie van de parlementaire staatsvorm, zoals men die toen concipieerde. Een echte democratie boden de oude standenvergaderingen nog niet, omdat de verkiesbaren en de kiezers behoorden tot een beperkte, welstellende bovenlaag; het was veeleer een bewind van notabelen en ongetwijfeld had de Opstand veel te maken met misnoegen van die traditionele elitaire groepen. Niettemin zijn die oude statenvergaderingen de leerschool geweest van de parlementaire democratie. In de noordelijke Nederlanden, die aan de herovering door Farnese ontsnapten, heeft de opstand een radikale ontkenning gekend door de afschaffing van de monarchie en de oprichting van een onafhankelijke en federale statenrepubliek.

De tweede in de rij is de Engelse opstand tegen het Stuart absolutisme in de 17e eeuw. Ook hier ontstond nationaal verzet tegen een bewuste en door koning Jacobus I zelfs in geleerde betogen theoretisch gefun-

deerde poging om het staatsabsolutisme te vestigen. Ook hier speelden religieuze dissidenten, die tegen het monopolie van de staatskerk voor hun rechten opkwamen, een belangrijke rol. De resultaten van het conflict, dat tientallen jaren heeft geduurd, vindt men in de Glorious Revolution van 1688 en de Bill of Rights van 1689: de eenheid van het koninkrijk en de nationale monarchie werden behouden, doch deze laatste accepteerde een aantal drastische beperkingen en erkende de politieke suprematie van het parlement; daarbij kwam nog dat de protestantse denominaties buiten de Anglikaanse staatskerk werden getoleerd, m.a.w. het ideologisch pluralisme werd ingesteld.

De derde in de rij is de Amerikaanse opstand, die geleid heeft tot de onafhankelijkheidsverklaring van 1776, precies twee honderd jaar na de Pacificatie van Gent (de aanslepende Brits-Amerikaanse oorlog die er op volgde kreeg merkwaardig genoeg zijn beslag door een andere 'Vrede van Gent', die van 1814). Hier betrof het een koloniale bevolking die niet langer als zodanig wilde behandeld worden. Ze had er genoeg van geadministreerd te worden door gouverneurs van de verre Britse koning, onder wetten te leven gestemd door het Parlement van Westminster en op de koop toe naar willekeur en zonder eigen volksvertegenwoordiging in het Britse parlement door en voor het berooide moederland te worden belast. Daarom richtten de 13 Amerikaanse koloniën een onafhankelijke natie op, met een feodale staatsvorm, eigen parlement en wetten, ideologisch pluralisme en een democratische constitutie, zonder erfelijke monarchie noch geprivilegieerde standen.

De vierde in de rij was de Franse revolutie van 1789. Nergens was het absolutisme zo schitterend geslaagd als in het land van de Zonnekoning. Doch ook hier sloeg het uur van de opstand tegen de vorstelijke willekeur, het religieus monolithisme en de erfelijke privileges.

Tenslotte is ook in het onmetelijke Rusland, door de februari- en de oktober-revoluties van 1917, de eeuwenoude autocratie van de tsaren ten val gebracht en werd, onder leiding van één partij en in het teken van één ideologie, een drastische modernisatie doorgevoerd.

Alle vijf opstanden waren tegen de bestaande staatsdwingelandij gericht — en met succes; alle vijf ook waren gericht tegen de geprivilegieerde positie van één, eng met de staat verbonden godsdienstige organisatie. Er zijn echter opvallende graadverschillen in de verkregen resultaten. De Verenigde Provinciën, hoe republikeins ook, hadden toch in de Stadhouders uit het huis van Oranje een soort quasi-monarchie, die sterke gevoelens van persoonlijke loyaliteit inspireerde. De Engelse monarchie bleef behouden, zij het eerder als nationaal symbool dan als een actieve politieke macht. De Amerikaanse opstand elimineerde de monarchie en opteerde voor een periodiek verkozen president. De Franse revolutie werd gevolgd door een reeks eliminaties en restauraties van de monarchie, die uitliepen op een presidentiële republiek. En wat de godsdienstige ontwikkeling betreft, leidden de Nederlandse en de Engelse revolutie tot godsdienstige verdraagzaamheid naast een gevestigde kerk, de Amerikaanse tot een totale ideologische vrijheid zonder officiële erkenning van of staatsinmenging in enige denominatie. Uit de Franse revolutie zijn regimes

ontstaan met zeer uiteenlopende attitudes tegenover de kerk. De Russische October-revolutie ging veel verder en was, zoals de heersende ideologie van de Sovjetstaat zelf, principieel anti-godsdienstig.

We zegden reeds dat de Pacificatie van Gent de laatste kans was om de opstand in de hele Nederlanden te doen slagen. Het beoogde doel werd niet bereikt. De Erasmiaans-tolerante benadering betekende niet veel voor de radikalen die — reeds in de herfst van 1577 — in Gent een democratische dictatuur zijn beginnen vestigen, gevolgd door scherpe anti-katholieke maatregelen in de eerste maanden van 1578, in strijd met de bepalingen van de Pacificatie. In het agrarische uiterste Zuiden kregen vele edelen, die aanvankelijk de ruggespraak van het anti-Filips front hadden gevormd, meer schrik voor de 'democratieën' in de grote steden van Vlaanderen en Brabant en voor de Calvinistische 'rebellens' in Holland dan voor de koning van Spanje en zochten een afzonderlijke vrede, zoniet met Filips zelf, dan met een andere, acceptabele Habsburg: in januari 1579 ontstonden de geopposeerde unies van Atrecht — zuidelijk, katholiek en tot toenadering met Spanje bereid, en van Utrecht — noordelijk, religieus gemengd en besloten tot verdere weerstand. Onder Karel V was de adel koningsgezind geweest, in de eerste jaren van Filips was de stemming omgeslagen, doch thans dreef de vrees voor de revolutionaire geesten die de opstand had opgeroepen, velen terug naar de veiligheid van de koninklijke scepter. Het algemeen-Nederlands standpunt van Willem van Oranje werd niet gedeeld door de velen wier horizon beperkt was tot de eigen streek of de eigen stad: is het niet typisch dat het eerste roersel van de Gentse Calvinistische republiek de eis was, geformuleerd in oktober 1577, dat de oude stadsprivileges, verbeurd na de opstand tegen Keizer Karel, zouden worden hersteld?

De twee deelrijken die uit Keizer Karel's Nederlanden zijn ontstaan, de Verenigde Republiek en de Spaanse Nederlanden, lijken wel elkaars tegengestelden te zijn. Toch zette elk van hen een laat-middeleeuwse traditie voort. In het Noorden was het die van de stedelijke autonomie, de macht van de burgerlijke ondernemers en de provinciale en generale staten; in het Zuiden die van het vorstelijk gezag en de centrale administratie — twee tendenzen die reeds in het 14de eeuwse Vlaanderen op dramatische wijze in botsing waren gekomen. Evenmin was de 16e eeuwse scheiding tussen de staten-republiek in het Noorden en de absolute monarchie in het Zuiden een definitieve en onherroepelijke ontwikkeling. Integendeel. Het moderne Nederland is, met behoud van zijn tradities van politieke vrijheid en verantwoordelijkheid en ideologische verscheidenheid, naar de monarchie en de gecentraliseerde staatsstructuur teruggekeerd, terwijl het Zuiden aan zijn monarchische staatsvorm een parlementaire en constitutionele dimensie heeft toegevoegd, gepaard met ideologische vrijheid. In de 19e eeuw kreeg Nederland m.a.w. het monarchische en België het parlementaire element terug dat ze in de 16e eeuw hadden verloren, zodat beide landen opnieuw de twee grote tradities uit hun laat-middeleeuwse historie verbonden. Zo vertonen beide koninkrijken

sinds hun respectieve constituties van 1831 en 1848, een opvallende gelijkenis, ondanks de omwegen van de vorige eeuwen.

Graag zouden we besluiten — niet zonder enige aarzeling — met een vraag: zijn er lessen te trekken uit de gebeurtenissen die hier worden herdacht? We stellen de vraag met enige aarzeling, omdat sommigen het 'lezen van lessen' een ouderwetse bezigheid vinden die hen aan zede- preken en schoolmeesterachtig onderwijs herinnert, terwijl anderen vinden dat de historicus alleen moet beschrijven en verhalen en de conclusies aan zijn lezers moet overlaten — sommige historici hebben trouwens uit de studie van het verleden en zijn recurrenties maar één conclusie getrokken, nl. dat de mensheid nooit uit haar fouten leert. We vragen ons echter af welke zin het historisch onderzoek — een groot-industrie die jaarlijks tienduizenden titels van de persen doet rollen — wel heeft, als men a priori meent dat de lezer daar toch geen profijt kan mee doen. Het lijkt ons daarom legitiem op een paar aspecten van de Opstand te wijzen, die ook voor onze dag nog een inspiratiebron kunnen zijn. Daar is voor- eerst de grondgedachte van de hele Opstand, dat de staat er is voor de mens en niet omgekeerd. We vinden ze prachtig en kernachtig uitgedrukt in de Akte van Verlatinge van juli 1581, waar we lezen „dat de onder- danen niet door God zijn geschapen omwille van de Prins om zich te onderwerpen aan al wat hij decreteert..., maar dat integendeel de Prins geschapen is omwille van de onderdanen, zonder wie hij geen prins kan zijn...” Hier wordt een juiste menselijke prioriteit geponeerd, die men ook op de huidige dag goed voor ogen dient te houden.

Verder illustreert het verloop van de opstand hoe verlamdend het particularisme kan werken, ook als de grootste gemeenschapsbelangen op het spel staan. Wij schudden thans het hoofd over de verblindende van onze voorouders die niet aan hun provinciaal particularisme konden ont- stijgen om in Nederlandse, 'Bourgondische' termen te denken. Staat het echter zo veel beter met de nationale particularismen van onze eigen tijd, wanneer het er op aankomt — vooral op moeilijke dagen — te denken in Europese termen? Toen de wrijvingen met Filips begonnen, was de vorming van de Verenigde Nederlanden nog zeer recent: Friesland, Utrecht en Groningen waren door Keizer Karel pas in de twintiger en dertiger jaren bij de Habsburgse Nederlanden gevoegd en Gelderland pas in 1543. Waren het wel 'Verenigde Nederlanden' of zou men eerder van 'verzamelde Nederlanden' moeten spreken voor de politieke 'multi- national' die de Bourgondiërs hadden gelanceerd? We staan hier voor een zeer nieuwe en recente solidariteit, wanneer men ze meet aan de maatstaf der eeuwenoude regionale loyaliteit geïnspireerd door de kleine vaderlanden waaruit de Nederlanden bestonden. Misschien ligt hier toch een les voor onze tijd. In elk geval hopen we dat onze geëerde toehoorders het niet ongepast vinden indien we deze historische beschouwingen op die actuele noot beëindigen¹.

(1) We wensen onze beste dank te betuigen aan Prof. M. Baelde en ass. P. van Peteghem voor kostbare documentatie en gesprekken in verband met de hier behan- delde thema's.